

دگرگونی‌های زبان و علل واژه‌گزینی

شاپوررضا برنجیان*

چکیده

در این مقاله ابتدا به واژه‌نامهٔ دساتیر و مصوبهٔ مجلس شورای اسلامی در خصوص ممنوعیت به‌کارگیری اسامی، عناوین و اصطلاحات بیگانه اشاره شده و همچنین تعدادی از واژه‌های ساخته‌شده توسط افراد غیرمتخصص و غیرمسئول و معایب این‌گونه واژه‌گزینی ذکر شده و سپس تعدادی از اصول و ضوابط واژه‌گزینی مطرح گردیده‌است. درنهایت دگرگونی‌های واژگانی، معنایی و بسامدی، که بر اثر گذشت زمان در زبان پدید آمده، به‌طور اختصار شرح داده‌شده و نیاز جامعه به واژه‌گزینی موردبحث و بررسی قرار گرفته‌است.

کلیدواژه‌ها: دساتیر، دگرگونی‌های زبان، علل واژه‌گزینی، اصول واژه‌گزینی، دگرگونی معنایی، دگرگونی واژگانی، دگرگونی بسامدی.

نمونه بررسی

شماره ۵۳ - تابستان ۱۳۸۹

۱۱۳

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

* عضو هیئت علمی مرکز منطقه‌ای اطلاع‌رسانی علوم و فناوری شیراز

سال‌ها پیش زمانی‌که مقاله «دساتیر»^۱ استاد پوردادود را می‌خواندم با خود می‌اندیشیدم، به‌راستی چگونه ممکن است زبانی را از واژه‌های بیگانه پاک کرد و واژه‌های اصیل را به‌جای آنها قرار داد، تا به‌راحتی بتوان در تدریس و آموزش آن زبان موفق شده و کلمات نامأنوس خارجی را، که تازه به دوران رسیده‌های بی‌فرهنگ به این زبان تحمیل کرده‌اند، دور ریخت و چگونه می‌توان به‌درستی یک واژه‌نامه اصیل تهیه کرد که بتواند تمامی واژه‌های بیگانه را جواب‌گو باشد و حتی لغات علمی را نیز (که تعدادی معتقدند امکان جای‌گزینی واژه وجود ندارد) به فارسی سره تبدیل کرده و واژه‌ای جای‌گزین آن کرد.

مصوبه مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۷۵^۲ به دل زبان‌شناسان متعهد نوری تاباند و از آن‌پس با فعالیت مستمر و خستگی‌ناپذیر فرهنگستان زبان و ادب فارسی واژه‌های نامفهوم خارجی، که به‌وفور در مقالات علمی و مقالات عمومی نویسندگان مشاهده می‌شد، جای خود را به واژه‌های دیگری داد. اما با وجود این تعدادی افراد ناآگاه هنوز هم خود را دانشمندتر از اساتید گران‌قدر فرهنگستان دانسته و ادعای واژه‌گزینی دارند و در این واحه به‌جایی رسیده‌اند که با انتشار کتاب‌هایی بس بی‌محتوا، خود نسبت به گسترش واژه‌های دساتیری اقدام می‌کنند. حال، آنان که از واژه‌های دساتیری استفاده می‌کردند، لااقل ندانسته مرتکب اشتباه شده و گول ظاهر آن را می‌خورند، اما جدیداً نویسندگان به‌عنوان واژه‌ساز این حق را به‌خود می‌دهند که واژه‌هایی را ساخته و در آثار خود به‌کار برند و انتظار دارند که دیگران از آنان پیروی کرده و آن واژه‌ها را جای‌گزین واژه‌های فرهنگستان زبان و ادب فارسی کنند؛ (لازم به ذکر است که برای این واژه‌ها به‌درستی یک واژه‌نامه نیاز است)، از این میان می‌توان واژه‌های زیر را نام برد:

بن پار = عنصر	تلفظ = فراگویی	نگر = نظر - دیدگان
نایش = نفی	متواخیه = برادر	ترانویسی = آوانویسی
هایش = تأیید	فرهیزش = آموزش علوم	برجاهستی = باقی ماندن
پدافند = دفاع	به هر حال = به هر سان	برنهاده = موضوع
اختلاف = جدا	هم سنجش = مقایسه	سبب بی میانجی = علت اصلی
نظر = نگرگاه		

در این واژه‌ها نویسنده مانند نویسندهٔ دساتیر، ملافیروز، هر جا که معادل کلمهٔ به اصطلاح عربی نیافته، به عقیدهٔ خودش لغت ساخته و واژه‌های مهجور و نامأنوس به کار برده، غافل از اینکه به جای تعداد زیادی از آنها فرهنگستان در گذشته واژه‌سازی کرده و این خود نشانهٔ عدم آگاهی نویسنده نسبت به اطرافش است. حال با اندکی توجه به کتاب متوجه می‌شویم که نویسنده گاهی به راحتی واژه‌های عربی و خارجی را در متن آورده و گاهی نیز به جای کلمهٔ فارسی از آنها استفاده کرده‌است؛ مانند (متواخیه = برادر). یکی از اصول نوشتن و واژه‌سازی ساده‌نویسی است که برای همگان قابل فهم باشد. حال این واژه‌ها براساس کدامین اصول واژه‌گزینی تهیه شده‌است؟ بی‌شک با اندکی دقت به اصل هشت‌گانهٔ واژه‌گزینی^۳ به این موضوع بیشتر پی می‌بریم:

- ۱- در انتخاب معادل فارسی برای واژه‌ها و اصطلاحات بیگانه، واژهٔ فارسی باید حتی‌الامکان به «زبان فارسی معیار امروز» نزدیک باشد.
- ۲- باید قواعد دستور زبان فصیح و متداول امروز مراعات شود.
- ۳- باید قواعد آوایی زبان فارسی رعایت شود و حتی‌الامکان از معادل بیگانه آن کوتاه‌تر باشد.

- ۴- در انتخاب معادل، واژه‌هایی که تعریف‌پذیر و اشتقاق‌پذیر باشد و امکان ساخت اسم، صفت و فعل از آنها وجود داشته‌باشد، مرجح است.
- ۵- در گزینش معادل‌ها باید سلسله‌مراتب زیر ملاک قرار گیرد:
- الف: واژه‌های متداول و مانوس که از دیرباز در زبان فارسی وجود داشته‌است.
- ب: ترکیب‌های نوساخته، برطبق شیوه‌های واژه‌سازی زبان فارسی.
- ج: واژه‌های عربی مصطلح و متداول و مانوس در فارسی.
- د: واژه‌های برگرفته از گونه‌های زبان فارسی و گویش‌های ایرانی کنونی.
- ه: واژه‌های برگرفته از زبان‌های ایرانی میانه و باستان.
- ۶- واژه‌ای که معنی آن زودیاب و روشن باشد مرجح‌تر است بر واژه‌های دیرباب و ناآشکار.
- ۷- یافتن معادل برای آن دسته از واژه‌های بیگانه که جنبه جهانی و بین‌المللی یافته است، ضروری نیست.
- ۸- در علوم برای هر لفظی ترجیحاً فقط یک واژه گزیده شود.
- حال با اندکی توجه می‌توان به علت و دلیل نیاز جامعه به واژه‌سازی پی‌برد؛ باید توجه داشت که هرگونه دگرگونی و تغییر روش زندگی مردم و جامعه در به‌کارگیری و کاربرد زبان تأثیر مستقیم دارد و جدای از ظاهر آن به عمق و درون زبان نیز تأثیر می‌گذارد و همچنین زبان با تغییر زمانی آن و با تعویض نسل‌های بشری نیز دچار تغییر می‌شود.
- دگرگونی‌هایی که بر اثر گذشت زمان در زبان پدید می‌آید عبارت است از:
- دگرگونی واژگانی، دگرگونی معنایی و دگرگونی بسامدی.
- دگرگونی واژگانی، که خود بر دو نوع است:**
- ۱- دگرگونی شکل و تلفظ واژگان که به‌جهت زیر درطول زمان اتفاق می‌افتد:

الف: تغییرات جزئی که در دستگاه صوتی نوع بشر به دلیل تغییرات آب‌وهوایی، جغرافیایی و محیطی ظاهر می‌شود باعث دگرگونی تلفظ می‌گردد.

ب: گاهی نوعی تلفظ در جامعه بنابه دلایل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی نوعی پرستیژ را در پی دارد.

ج: گاهی در آمیختن ذوق ادبی و گرایش‌های دینی و سیاسی در نظم و نثر، میان نسخه‌نویسان علت تغییر شکل بوده^۴ و گاهی نیز غلط‌خواندن و ندانستن مفهوم کلمات باعث تغییر در شکل لغت شده‌است.^۵

۲- ورود واژه‌های جدید و تازه در زبان، که این نیز معضل بزرگی است، زیرا توسعه زبان در میان اقوام مختلف با پیشرفت آنها و مراحل مدنیت و توسعه نسبت مستقیم دارد و هر قومی که پیشرفته‌تر باشد بی‌شک لغاتش وسیع‌تر و غنی‌تر است. اما آیا وسعت لغات و توسعه زبان با هجوم و ورود بی‌رویه لغات و کلمات بیگانه امکان‌پذیر است؟ و آیا با وارد شدن دستگاهی به نام کامپیوتر می‌باید ورود قبیله‌ای واژه‌ها را در زبان فارسی تحمل کرد و نام آن را توسعه زبان نامید؟ بی‌شک این مسئله دقت کافی می‌طلبد و باید از هجوم این واژه‌ها جلوگیری کرد.

دگرگونی معنایی

این دگرگونی آن است که بسیاری از واژه‌های موجود در زبان در جهت نیازهای تازه زبانی، یا همراه با دگرگونی‌های خود بارهای معنایی تازه به خود بگیرد؛ گاهی بعضی از کلمات در میان مردم، یا صرفاً از روی تصادف و اتفاق یا در اثر مجاورت و مشابهت برای رساندن معنایی به وجود آمده و بعد هم در اثر تحولات گوناگون گاهی تغییر صورت یا تغییر معنی داده و گاهی نیز با الفاظ دیگر ترکیب شده، یا به معنی مجازی استعمال شده، یا به‌عنوان رمز و کنایه به‌کار رفته‌است؛ یا برحسب نیازهای زبانی در مقابل ورود انبوه واژه‌های بیگانه، ناگزیر به ساخت مشتقات آنها شده و بار معنایی جدیدی به آنها می‌دهد،

که هریک از آنها در نهادهای فلسفی، علمی، سیاسی، اجتماعی و غیره موجب دگرگونی‌های ژرفی شده که به‌صورت ناخودآگاه در زبان تغییرات شگرفی ایجاد می‌کند.

دگرگونی بسامدی

از تکرار واژه‌ها یا تعداد بسامد آنها می‌توان پی‌برد که چه مسائلی بیشتر مدنظر است و آیا این مسائل جزو مسائل اصلی اجتماعی روزگار است و بیشترین نیروی روانی و اجتماعی برسر آنها صرف می‌شود؛ دیگر اینکه آن واژه‌ها و کلمات حامل و شامل چه معناها و ارزش‌هایی است، همچنین نشان می‌دهد که در آن‌زمان بشر در چه جهان و محیطی به حیات خود ادامه می‌داده و زندگی انسان‌ها بر چه محوری و براساس چه مسائلی استوار بوده‌است.

بی‌شک کلمات همراه با دگرگونی معنایی، و در نتیجه ارزشی واژه‌ها، برحسب نیازهای تازه بسامدشان نیز تغییر می‌کند، به‌عنوان مثال در زمان انقلاب مشروطه، میزان فراوانی کاربرد واژه‌هایی، مانند «قانون»، «آزادی»، «مشروطه» و ... نسبت به گذشته بسیار زیاد شده‌بود و همچنین میزان فراوانی کاربرد واژه‌هایی که در برابر این واژه‌ها بار منفی داشته، مانند «استبداد»، «استعمار»، «انگلیس» و ... نیز افزایش یافته‌است.

پس با تغییر روش زندگی افراد جامعه واژه‌ها، جملات و در نهایت زبان نیز تغییر می‌یابد و چنانچه واژه‌ها و کلمات ساده و مرکب زبان نتوانند جواب‌گوی واژه‌های موردنیاز این تحول باشد، به‌ناچار ورود واژه‌های مهاجر یا ساخت واژه از کلمات بیگانه آغاز می‌شود و اندک‌اندک زبان دچار تغییرات و دگرگونی می‌گردد.

بنابراین امید است که تمامی نویسندگان، اولاً واژه‌سازی را به‌عهده فرهنگستان زبان و ادب فارسی، که از تعدادی ادیب و زبان‌شناس تشکیل شده‌است، واگذارند، ثانیاً از به‌کار بردن واژه‌های نامأنوس و غیرقابل‌فهم خودداری کنند. درضمن لازم است که فرهنگستان زبان نیز در گسترش و اشاعه واژه‌های مصوب خود نیز تمهیداتی فراهم کند.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- دست‌نویس کتابی است که در سال ۱۲۳۴ هجری قمری، ملافیروز آن را به رشته تحریر درآورد و تمامی زبان و مطالب آن جعلی است و هیچ‌یک از واژه‌های آن اصیل نیست.
- ۲- در جلسه مورخ ۷۵/۹/۲۳، مجلس شورای اسلامی طرح «ممنوعیت به‌کارگیری اسامی، عناوین و اصطلاحات بیگانه» را به تصویب رسانید.
- ۳- فرهنگستان زبان و ادب فارسی: *اصول و ضوابط واژه‌گزینی*، ص ۱.
- ۴- دهخدا، علی‌اکبر: *مقدمه لغت‌نامه دهخدا*، ص ۳۶.
- ۵- معین، محمد: *مقدمه لغت‌نامه دهخدا*، ص ۳۴.

منابع

- آشوری، داریوش: *مسائل نشر فارسی*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۱.
- پور داود، ابراهیم: *دساتیر*، مقدمه لغت‌نامه دهخدا، ۱۳۷۳.
- دهخدا، علی اکبر: *مقدمه لغت‌نامه دهخدا*، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
- فرهنگستان زبان و ادب فارسی: *اصول واژه‌گزینی*، ۱۳۷۶.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی